

نشریه ادب و زبان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان
دوره جدید، شماره ۲۸ (پیاپی ۲۵) زمستان ۸۹

ضرورت تصحیح مجدد دیوان رشید و طواط* (علمی - پژوهشی)

دکتر احمد رضا یلمه‌ها

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان

چکیده

رشیدالدین و طواط از شاعران و ادیبان نامدار و از بلیغان مشهور زبان فارسی است. تنها تصحیحی که از دیوان این شاعر صورت پذیرفته، تصحیح مرحوم سعید نفیسی است که برای اولین بار از سوی کتابفروشی بارانی در آذرماه ۱۳۳۹ هجری شمسی در تهران به حلیه طبع آراسته شده است. با وجود اینکه مصحح چندین نسخه خطی را با یکدیگر مقابله و مقایسه کرده و در تصحیح آن زحمات فراوانی کشیده است به دلیل متأخر بودن نسخه‌های در دسترس و نیز عدم دسترسی به نسخه‌های متعدد و متقدم، بسیاری از ابیات این دیوان با تحریفات و تصحیفات فراوان ضبط شده است. نگارنده با در دست داشتن چندین نسخه خطی از دیوان این شاعر و مطابقه و مقایسه آن نسخ با متن چاپی دیوان، ابیات محرف فراوانی از این دیوان را تصحیح کرده که برخی از این ابیات را در این نوشتار ارائه کرده است.

کلید واژه‌ها: دیوان رشید و طواط، شعر رشید و طواط، تصحیح نسخه‌های خطی، شعر کلاسیک فارسی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۹۰/۱/۱۵

* تاریخ ارسال مقاله: ۸۷/۷/۱۳

آدرس ایمیل: Ayalameha@yahoo.com

مقدمه

امام سعدالملک رشیدالدین محمد بن محمد بن عبدالجلیل عمری کاتب بلخی، معروف به رشید و طواط از شاعران و ادیبان و از دانشمندان بزرگ قرن ششم هجری و از بلغای مشهور در زبان عربی و فارسی است. ولادتش در بلخ در سال ۴۷۶ هجری قمری بوده است. استاد نفیسی در مقدمه دیوان می نویسد: «چون برخی از تذکره نویسان نوشته اند که وی ۹۷ سال در جهان مانده است و درست ترین گفتار در باره مرگ وی سال ۵۷۳ است، می بایست در ۴۷۶ به جهان آمده باشد» (نفیسی، ۱۳۳۹: ۳). تخلص رشید به طواط به جهت کوچکی جثه او بوده است؛ چراکه طواط نام مرغی است از جنس پرستو. رشید از شاعران بزرگ عهد خود با خاقانی و ادیب صابر ارتباط و مشاعره و مکاتبه داشته و شعر فارسی وی استادانه و در کمال استحکام و در برگزیدن کلمات و قوت ترکیب از شاعران کم نظیر است (صفا، ۱۳۳۹: ۶۳۳/۲). دیوان این شاعر که شامل ۸۵۶۳ بیت و شامل قصاید، ترجیعات، ترکیبات، یک قصیده مسمط مصنوع، غزلیات، مقطعات و رباعیات است در آذرماه ۱۳۳۹ هجری شمسی از سوی کتابفروشی بارانی به طبع رسیده است و از آنجا که دیوانش را قریب دوازده هزار بیت نوشته اند، چاپ یادشده در بردارنده تمامی اشعار این شاعر نیست. این چاپ شامل مقدمه ای درباره زندگی و شرح احوال شاعر و مطالب برخی از تذکره نویسان (غیر از مواردی که مرحوم عباس اقبال آشتیانی در مقدمه کتاب حدایق السحرفی دقایق الشعر نوشته است) و نیز تألیفات رشید و طواط و معرفی نسخ در دسترس مصحح است. آن گونه که مصحح نیز در مقدمه دیوان متذکر شده است، بیشتر نسخه های در دسترس وی نسخه هایی است که پس از قرن یازدهم کتابت گردیده است. «از خردادماه ۱۳۱۱ که تا کنون سرگرم تکمیل و تصحیح دیوان فارسی رشید بودم به هیچ وجه نسخه ای کهن و معتبر و جامع همه اشعار وی نیافتم و همه نسخه هایی که پس از این نشان خواهم داد، تازه و ناقص است که در نتیجه مقابله با یکدیگر، اوراق این کتاب را فراهم آوردم. با این همه پندارم که اشعار رشید بیش از این ۸۵۶۳ بیتی است که در متن این کتاب گرد آمده است» (مقدمه، پیشین ۴۱ تا ۴۲).

نگارنده این سطور با در دست داشتن چند نسخه جدید از دیوان این شاعر از جمله نسخه کتابخانه مجلس، که مجموعه ای است از هشت دیوان از شعرای قرن ششم، شامل ۴۵۵۰

بیت از دیوان رشید وطواط، مکتوب به سال ۹۹۶ هجری به خط نستعلیق هدایت قمی که شامل قصاید، ترکیبات، ترجیعات و مقطعات این شاعر است و نیز عکسی از نسخه نفیس کتابخانه چستریتی دوبلین (ایرلند) مکتوب به سال ۶۹۹ هجری قمری به خط محمد شاه بن علی بن محمود بن شاد بخت اصفهانی که اقدم و اصح و اکمل نسخ موجود و شامل اشعار فراوانی از این شاعر است و نیز عکسی از نسخه موزه بریتانیا مکتوب به سال ۱۰۰۲ هجری قمری (به انضمام دیوان ازرقی هروی) نوشته زکی همدانی و نیز چند نسخه خطی دیگر و مقابله و مقایسه این نسخ تازه یافته با دیوان چاپی رشید وطواط به این نتیجه رسید که متن دیوان چاپی استاد نفیسی به دلایل زیر نمی تواند متنی مستند و منتقدانه از دیوان این شاعر باشد:

۱- بیشتر نسخه های در دسترس مصحح، نسخه هایی است که پس از قرن یازدهم کتابت شده و با توجه به تأخر نسخه ها بسیاری از اشعار مضبوط در این نسخ، ناقص، ناتمام و محرف است.

۲- شیوه تصحیح در این چاپ شیوه التقاطی، و نیز متن دیوان فاقد نسخه بدل است.

۳- با توجه به متأخر بودن نسخ در دسترس مصحح، بسیاری از ابیات با تحریفات و تصحیفات فراوان به صورت ضبطهای نادرست و مغلوطن مضبوط است.

۴- ابیات فراوانی از دیوان با اسقاطات و واافتادگی به صورت نقطه چین ضبط شده، و مصحح در حاشیه به عدم دسترسی به نسخه صحیح و کامل اشاره کرده است.

۵- بسیاری از اشعار در نسخ تازه یافته موجود است که در جمیع نسخ در دسترس مصحح ضبط نبوده است.

۶- مقادیر فراوانی از ابیات در اثنای قصاید و قطعات محذوف و یا با جابه جایی ضبط گردیده است.

برای تبیین و تشریح دلایل آن، برخی از تفاوت های متن چاپی دیوان با ضبط نسخه های تازه یافته، ارائه خواهد شد:

تکرار قافیه

یک دسته از اشکالات این دیوان، مواردی است که در اثر تساهل و عدم توغّل مصحح، قافیه دو بیت در اثنای قصیده یا غزل، تکرار شده است. (گفتنی است هیچ یک از موارد زیر در غلط نامه دیوان تصحیح نشده است.)

صفحه ۲۱۸ بیت ۲۸۵۲:

هست معمار ملک عدلش و کیست ملک را به ز عدل او معمار

و در بیت بعد در متن دیوان چایی می خوانیم:

هست معیار فضل طبعش و چیست فضل را به ز طبع او معمار

آن گونه که مشهود است قافیه بیت دوم، تکرار بیت پیشین است و مطابق نسخ در دسترس نگارنده، صحیح مصراع ثانی بیت آخر چنین است « فضل را به ز طبع او معیار ».

ص ۳۴۹ بیت ۴۷۹۵:

خسروا عید به خدمت سوی صدرت آمد موسم عید تو بادا به سعادت مرسوم

و پس از آن، این بیت آمده است:

باد پروانه تو نافذ و هم اندر عید مادحت را برسانند زدیوان مرسوم

مطابق نسخ موجود، صحیح بیت اول چنین است:

خسروا عید به خدمت سوی صدرت آمد موسم عید تو بادا به سعادت مرسوم

ص ۴۶۸ بیت ۶۴۸۷:

به وقت انس همه باده ظفر نوشی به وقت حرب همه باره ظفر تازی

و در بیت بعد می خوانیم:

طریق نشر مساعی و مکرمت ورزی به سوی کسب معالی و محمّدت تازی

مطابق جمیع نسخ موجود در بیت اخیر به جای « تازی »، « یازی » صحیح است.

ص ۵۲۲ بیت ۷۲۵۲:

دل در حصار مدح خداوند شد، چو دید هر سو طلیعه غم تو در میان دل

این فخر بس که عشق تو حق جوار یافت با مدح شهریار زمین در میان دل

مطابق اقدم نسخ، صحیح بیت اول چنین است:

دل در حصار مدح خداوند شد ، چو دید هر سو طلیعه غم تو دیده بان دل
ص ۵۳۳ بیت ۷۶۶۳:

صنما دل ز تو مهجور نخواهم کردن جان ز هجران تو رنجور نخواهم کردن
هر که مجهور شد از روی تو رنجور دل است پس دل از هجر تو رنجور نخواهم کردن
آن گونه که مشاهده می شود، قافیه در هر دو بیت تکرار شده است. مطابق نسخ تازه یافته،
صورت صحیح بیت دوم چنین است:
هر که مهجور شد از روی تو رنجور دل است پس دل از روی تو مهجور نخواهم کردن
و شاعر با رد القافیه «مهجور» را در بیت ثانی قافیه قرار داده است.

تکرار قرینه

از آنجا که رشید وطواط به رعایت موازنه و ترصیع در اشعار توجه خاصی داشته و سعی کرده قرینه‌ها در ابیاتی که دارای این آرایه‌ها است، مکرر نشود در بسیاری از ابیات دیوان چاپی این شاعر به دلیل متأخر و محرف بودن نسخ، ابیات با قرینه‌های مکرر ضبط شده است که به نمونه‌هایی از آن اشاره می شود:
ص ۱۶ بیت ۱۸۴:

کاشانه شخص تو زبید که بود جنت مشاطه روی تو زبید که بود حورا
چنانکه مشهود است «زبید» در هر دو مصراع که قرینه هم هستند، تکرار گردیده است. در نسخه‌های در دسترس نگارنده به جای «زبید» در مصراع ثانی، «شاید» ضبط شده که صحیح هم، چنین است و چنین تحریفی در این بیت نیز مشهود است:
خداوندا، جهانبانا تویی کز دوده آدم تو را زبید خداوندی، تو را زبید جهانبانی
و در این بیت نیز به جای «زبید» مکرر، «شاید» صحیح است.
ص ۴۹ بیت ۵۷۴:

کرده بالفظ بدیع تو معانی اقتران جسته با جاه رفیع تو معانی اقتراب
صحیح مصراع ثانی مطابق نسخ موجود چنین است «جسته با جاه رفیع تو معالی اقتراب» و چنین تحریفی در این بیت از دیوان رشید وطواط نیز مشهود است:
معانی به لفظ تو یابد شرف معانی ز جاه تو گیرد بها
که در مصرع دوم به جای «معانی»، «معالی» صحیح است.

ص ۶۳ بیت ۷۳۹:

ز آثار عنف او و ز آثار لطف او گشته مجسم آتش و گشته مصور آب
در نسخ موجود می خوانیم « ز آثار عنف او و ز امداد لطف او » .

بیت ۲۳۵۵:

عاقلان را ز بیان تو همه حکمت و علم سایلان را ز بیان تو همه نعمت و زر
مطابق اقدم نسخ به جای واژه « بیان » در مصرع ثانی ، « بنان » صحیح است.

بیت ۲۸۳۷:

نیستت جز علم روز و شب به عالم هیچ شغل نیستت جز عدل سال و مه به عالم هیچ کار
در نسخه های کهن مصراع ثانی چنین است: « نیستت جز عدل سال و مه به گیتی هیچ کار ».

بیت ۳۰۶۶:

محاسن شیم او برون شده ز قیاس خصایص کرم او برون شده ز شمار
در نسخه های کهن مصراع اول چنین است: « محاسن شیم او فرون شده ز قیاس ».

بیت ۳۰۹۴:

زاد شبه تو دور سپهر هیچ جواد ندید مثل تو دور زمانه هیچ سوار
مطابق نسخ موجود ، صواب مصراع ثانی چنین است: « ندید مثل تو چشم زمانه هیچ سوار ».

بیت ۵۴۱۹:

بر جمع شرک صاعقه بی شمار بار بر اهل فضل مکرمت بی شمار کن
در نسخه های موجود می خوانیم:

بر جمع شرک صاعقه بی قیاس بار بر اهل شرع مکرمت بی شمار کن
بیت ۶۴۸۷:

به وقت انس همه باده طفر نوشی به وقت حرب همه باده طفر تازی
صحیح مصراع اول ، مطابق نسخه های کهن چنین است: « به وقت انس همه باده طرب نوشی ».

بیت ۶۶۴۳:

تویی که لؤلؤ انعام را به کف بحری تویی که گوهر انعام را به دل کانی
به جای « انعام » مکرر در مصراع ثانی ، در نسخه های موجود ، « اکرام » مضبوط است.

بیت ۶۶۵۴:

نجوید دهر جز از رسم تو آثار فرخنده نگوید چرخ جز با رای تو آثار پنهانی
مطابق جمیع نسخ موجود ، صحیح مصراع ثانی چنین است: « نگوید چرخ جز با رای تو
اسرار پنهانی».

تحریرات

ص ۳ بیت ۳۳:

گه پیش لطمه های لئیمان برم جگر گه پیش دره های سفیهان برم قفا
در نسخه های متقدم چنین می خوانیم :
گه پیش طعنه های لئیمان برم جگر گه پیش دره های سفیهان نهم قفا
ص ۱۹ بیت ۲۱۵:

گشته است زبانه ده چون سوسن آزاده در مالش هر دشمن دو رو چو گل رعنا
مصراع ثانی مطابق نسخه های موجود چنین است: « در مالش این مشتی دو رو چو گل رعنا».
بیت ۲۳۳:

زنقش گلبنان مانده به عبرت صورت پروین زلحن بلبلان مانده به حیرت نغمت عنقا
به جای واژه بی ارتباط «عبرت» در مصراع اول، « غیرت» صحیح است و چنین تحریفی در
این بیت از دیوان نیز مشهود است :
ماهیان زو به حیرت اندر بحر و آهوان زو به عبرت اندر بر
(بیت ۲۵۰۷)

بیت ۵۳۳:

نبوده مثل تو مسّاح در بلاد و دیار نبوده مثل تو سیّاح در شتاب و عتاب
بیت به همین صورت مغلوط در دیوان چاپی رشید و طواط ضبط است. در قدیمی ترین
نسخه از دیوان ، چنین می خوانیم :
نبوده مثل تو مسّاح در بلاد و دیار نبوده شبه تو سیّاح در شعاب و عقاب
شعاب جمع « شعب» به معنی « دره و راه میانه کوه» و « عقاب» جمع عقبه به معنی «
گردنه» است.

بیت ۶۰۱:

تأیید را به رای و رای تو التماس اقبال را به نامه و نام تو انتساب
به جای واژه نامناسب « التماس » در مصرع اول، « انتما » به معنی انتساب و وابستگی صحیح
است که با قرینه مصرع ثانی (انتساب) سازگارتر است.

بیت ۶۱۱:

گر شعله ای ز خشم تو بر بحر بگذرد دود سیه بر آید از آن بحر پر غیاب
مصرع ثانی به همین صورت مغلوط و مبهم در دیوان چاپی مضبوط است. در قدیمی ترین
نسخه موجود به جای غیاب، « عُباب » ضبط شده و عُباب به معنی سیل و سیلاب بسیار آب
با مفهوم بیت سازگار است.

بیت ۶۱۶:

گردد گشاده چهره آجال را قناع گردد گسسته چشمه آمال را طناب
به جای « چشمه » در نسخه های موجود « خیمه » مکتوب است که صحیح هم چنین است.

بیت ۶۵۹:

عمرم ز کات چرخ شد و نیست خود مرا جز اشک همچو سیم و رخ همچو زر ناب
به جای مصرع ثانی در جمیع نسخ موجود چنین می خوانیم: « جز اشک همچو سیم و رخ
همچو زر نصاب » و نصاب با زکات در مصرع اول و مفهوم بیت سازگارتر است.

بیت ۷۴۳:

شمشیر آبدار تو چون بحر اخضر است والحق شگفت باشد بر بحر اخضر آب
در نسخه های کنونی می خوانیم:

شمشیر آبدار تو چون چرخ اخضر است والحق شگفت باشد بر چرخ اخضر آب
بیت ۸۷۲:

احداث را مباد در ایوان تو حضور و اقبال را مباد ز درگاه تو نصیب
واژه « نصیب » با مفهوم بیت ناسازگار و مطابق قدیمی ترین نسخه موجود، « مغیب » به
معنی پنهان شدن و ناپدید گردیدن با مفهوم بیت ارتباط دارد. چنین تحریفی در این بیت از
دیوان نیز مشهود است:

خدای داند کاندرا هوای تو مجلس تو نصیب من چو حضور است و سر من چو علن
که در بیت مزبور نیز به جای « نصیب » در مصرع دوم، « مغیب » صحیح است.

بیت ۱۵۵۳:

روز هیجا ز سرکشان، تیغت
هیچ کس را به کس بنگذارد
مطابق جمیع نسخ در دست نگارنده به جای « بنگذارد » در مصرع دوم، « نینگارد » صحیح
است.

بیت ۱۹۰۵:

ایا شده به وفاق تو دوستان مقبول
ویا شده به خلاف تو دشمنان مطرود
به جای « مقبول » در نسخه‌های در دسترس نگارنده، « مضبوط » است که با توجه به «
مطرود» در مصراع ثانی، صحیح هم چنین است.

بیت ۲۴۶۹:

لوای تو با فتح بادا مقارن
نهاد تو در ملک بادا معمر
به جای واژه بی ارتباط «نهاد» در نسخه‌های کهن «نهاد» مضبوط است.

بیت ۲۶۸۴:

ای اختران جاه تو بی آفت زوال
وی مرکبان بخت تو بی علت عشار
مطابق نسخ موجود به جای کلمه « عشار » در مصراع ثانی، « عثار » به معنی لغزیدن و افتادن
صحیح است و این واژه در ابیات دیگر دیوان این شاعر مشهود است:

ص ۲۵۲ بیت ۳۳۶۸:

هرگز مباد موکب عمر تو را غروب
هرگز مباد مرکب عز تو را عثار
گفتنی است در بیت مزبور به جای « موکب » در مصراع اول، مطابق نسخ موجود « کوکب »
صحیح است که در متن دیوان چاپی اشتباهاً « موکب » ضبط گردیده است.

بیت ۲۸۱۸:

گشته عالی از مقامات تو دولت را نوا
مانده باقی از کرامات تو ملت را شعار
به جای « نوا » در مصراع اول، «لوا» صحیح است.

بیت ۲۸۵۷:

مکرماتش فزون شده ز قیاس
ناشراتش برون شده ز شمار
در نسخه‌های موجود به جای مصراع ثانی می‌خوانیم: « مائراتش برون شده ز شمار »

بیت ۳۵۲۰:

- چرخ پر کینه را به یک ضربت
 کرده نعت قلیل تو مغمور
 به جای بیت محرف مزبور در نسخه‌های جدید می‌خوانیم:
- چرخ پر مهره را به یک ضربت
 کرده لعب فریب تو مغمور
 بیت ۳۹۳۲:
- همه اکابر گیتی رهین افзалش
 همه افاضل ایام غرق انعامش
 در نسخه‌های موجود می‌خوانیم:
- همه اکابر گیتی رهین افзалش
 همه افاضل عالم غریق انعامش
 بیت ۴۷۵۵:
- به خاندان نکنم فخر و آن همی طلبم
 که از عنایت تو فخر خانمان گردم
 به جای واژه «خانمان»، در مصراع ثانی «خاندان» صحیح است.
- بیت ۴۹۳۸:
- مردم به فضل سود دو عالم طلب کنند
 بخشای بر کسی که زفضلت برد زیان
 در نسخه‌های کهن می‌خوانیم:
- مردم به فضل سود دو عالم طلب کنند
 بخشای بر کسی که زفضلش بود زیان
 بیت ۵۲۱۵:
- ارواح متابعانش در جنگ
 از گرز گران اوست لرزان
 به جای واژه بی ارتباط «متابعانش» در مصراع اول، مطابق جمیع نسخ «منازعانش» صحیح است.
- بیت ۵۴۰۰:
- ز بهر عدت جود تو مایه‌های زمین
 ز بهر خدمت عمر تو روزگار جهان
 مطابق نسخه‌های موجود به جای واژه بی ارتباط «خدمت» در مصراع ثانی «مدت» صحیح است و نظیر این بیت در ابیات دیگر دیوان:
- از برای عدت جودت وجود سیم و زر
 وز برای مدت عمرت دوام ماه و سال
 بیت ۵۷۰۱:
- از بحر فتنه رفته غمامی سوی هوا
 و آنگاه گشته مرگ روان از حسام او

به جای «حسام» در نسخه ای کهن «مسام» (به معنی سوراخ زیر پوست بدن که عرق را از آن خارج می‌شود) آمده که اصحّ است.

بیت ۶۶۲۹:

به زلف و رخ صفت عدل و صورت ظلمی به چشم و لب صفت درد و اصل درمانی
صحیح مصراع ثانی مطابق جمیع نسخ چنین است: «به چشم و لب سبب درد و اصل درمانی».

بیت ۶۶۴۶:

زحشمت اثری بود جاه جمشیدی زحکمت طرفی بود علم یونانی
در نسخه‌های متقدم به جای «علم یونانی»، «علم لقمانی» ضبط است.

بیت ۶۹۹۲:

کین تو فرصت عذاب شده قهر تو مایه نعیم شده
در نسخه‌های کهن صورت صحیح بیت این چنین است:

کین تو سورت عذاب شده مهر تو مایه نعیم شده

بیت ۷۰۲۶:

فعل او هست چون هلال و لیک جبهتش آفتاب تابان است
این بیت در وصف اسب ممدوح است و به جای «فعل» در مصرع اول «نعل» صحیح است.

بیت ۷۰۷۲:

مار از نهیب خنجر او همچو مور شد کوه از هوای هیبت او همچو کاه گشت
مطابق جمیع نسخه‌های موجود به جای «هوای» در مصرع ثانی «هراس» صحیح است.

بیت ۷۴۹۲:

فکر او از راه قدرت در همه میدان علم هر کجا مرکب برون تازد جلال دیگر است
به جای واژه بی ارتباط «جلال» در مصرع دوم، «مجال» صحیح است.

بیت ۷۵۳۸:

الحان جان فزای بر آورد عندلیب زاغ از نفیر بی مزه آسایشی گرفت

در نسخه های کهن به جای « نفیر»، « نعیب» به معنی بانگ و صدای کلاغ آمده که بر متن ترجیح داد. گفتنی است به جای «عندلیب» در متن دیوان چاپی «عندلیت» آمده که از اغلاط مطبعی است.

بیت ۷۶۴۶:

از دست فتنه در صف بازار اضطراب ارواح دشمنان تو در من یزید باد
صحیح بیت ، مطابق جمیع نسخ چنین است :

از دست فتنه در صف باران طعن و ضرب ارواح دشمنان تو در من یزید باد
بیت ۷۶۶۰:

تیرسازی و کمان غمزه و ابرو و مرا دل بدان تیر و کمان بسته کنی تا چه شود؟
در نسخه های موجود به جای «بسته»، «خسته» آمده که صحیح هم، چنین است.

بیت ۷۶۵۶:

هر زمان مشعله آتش بی خویشتی با رهی بیهده پیوسته کنی تا چه شود؟
صحیح بیت چنین است :

هر زمان مشغله ای از سر بی خویشتی با رهی بیهده پیوسته کنی تا چه شود؟
بیت ۷۶۶۸:

بر سخنهای خودم یار کنی رو که روان بر سخنهای تو مغرور نخواهم کردن
صورت صحیح بیت مطابق نسخه های متقدم چنین است:

به سخنها زخودم باز کنی، رو که روان بر سخنهای تو مغرور نخواهم کردن

تحریرات و تصحیفات دیوان چاپی رشید و طواط به نمونه های یادشده ختم نمی شود. تعداد فراوانی از ابیات درائتای قصاید محذوف است (از جمله پس از بیت ۳۹، ۳۳۱۴، ۴۹۴۱، ۷۰۳۴، ۷۶۵۲ و...). بسیاری از ابیات با افتادگی به صورت نقطه چین در متن دیوان ضبط است (نگاه کنید به صفحات ۶۰۱، ۶۱۴، ۶۱۶، ۶۱۹ و...). بسیاری دیگر از ابیات قصایدی که تنها در یک نسخه مکتوب بوده با تحریفات و اغلاط فراوان ضبط شده است (از جمله قصاید ص ۲۳۱، ۲۵۴، ۲۶۹، ۲۸۱ و...). بسیاری دیگر از ابیات در متن دیوان مشهود است که مصراع یا مصراعهایی ساقط ، و بقیه چنان غلط و یا جابه جا شده که معنی ابیات را مغشوش و مختل ساخته است؛ از جمله بیت زیر:

بیت ۱۸۰۲:

هرقصه دراز که گیرد عدوت پیش آن حیل‌های خصم‌ها و هدر کند
 در نسخه‌های کهن، بیت مزبور چنین است:
 هرقصه دراز که گیرد عدوت پیش آن را زبان خنجر تو مختصر کند
 خصم تو حیل‌ها کند و حمله‌های تو آن حیل‌های خصم‌ها و هدر کند

و نیز بیت ۱۴۸:

آسمان شد لفظ من در مدحت شاه زمین جاودان از آسمان ملک زمین بادت قضا
 در قدیمی‌ترین نسخه موجود از دیوان چنین می‌خوانیم:
 آسمان شد لفظ من در مدحت شاه زمین وصف قدر تو نهاده است آسمان در لفظ من
 تا همی از آسمان آید قضا سوی زمین جاودان از آسمان ملک زمین بادت قضا

بیت ۷۸۴۵:

زان باره باره باره زین خیره خیره خیره
 بیت مزبور به همین صورت با وا افتادگی در متن دیوان چاپی مضبوط، و مصحح در حاشیه
 نوشته است: «در یگانه نسخه ای که این غزل هست، این بیت نوشته نشده است». صحیح
 بیت مزبور چنین است:

زان پاره پاره، پاره شود مرا جگر زین خیره خیره، خیره شود چشم خون فشان
 بیت ۷۳۳۹:

تا تو در خاک بی قرار شدی در فراق تو انتظار پدر
 هست از این روز را، که دیدی تو در فراق تو انتظار پدر
 دو بیت مزبور با تکرار مصرع ثانی در متن دیوان چاپی مضبوط است و چنانکه مشهود
 است غلط فاحش است. در قدیمی‌ترین نسخه دیوان بیت اول چنین است:
 تا تو در خاک با قرار شدی رفت از دل، همه قرار پدر

نمونه هایی دیگر از تحریفات دیوان

دیوان چاپی	ضبط نسخه های موجود
بیت ۳۴۶: نظام عزم تو کرده روان ایوان خضرا را	نفاذ عزم تو کرده روان ایوان خضرا را
بیت ۶۶۶: در هیچ حال نیست مرا با فلک حساب	در هیچ حال نیست مرا با فلک عتاب
بیت ۸۶۱: وز جان صفدران به ثریا رسد نهیب	وز جان صفدران به ثریا رسد نحیب
بیت ۱۳۶۱: وز جور تو خلق را نصابی است	وز جود تو خلق را نصابی است
بیت ۱۴۰۲: به صورت آمدم جویای عزت	به صدرت آمدم جویای عزت
بیت ۲۲۹۲: هر کجا اصناف تو، آنجا بود فتح و ظفر	هر کجا اسیاف تو، آنجا بود فتح و ظفر
بیت ۲۳۰۰: یک نتیجه است از حریم آتش خشم ظفر	یک نتیجه است از حریق آتش خشم ظفر
بیت ۳۴۷۲: پیدا بر بیان تو پنهان روزگار	پیدا بر نهران تو پنهان روزگار
بیت ۳۷۳۰: صوت مدح توست در خامه که خوانندی صغیر	صوت مدح توست در خامه که خوانندی صریر
بیت ۳۷۷۱: خدمتش عهده وضع و شریف	خدمتش عمده وضع و شریف
بیت ۴۴۰۰: سفید گشت ز هیبت مفارق اطفال	سفید گشت ز هیبت مفارق ابطال
بیت ۴۸۲۳: کمینه فضل تو پیرایه هزار فصیح	کمینه لفظ تو پیرایه هزار فصیح
بیت ۴۸۷۸: به طوع رام تو بادا ستاره روشن	به طوع رام تو بادا ستاره توسن
بیت ۷۳۲۹: ای از تو نگون هوای بدعت	ای از تو نگون لوای بدعت
بیت ۷۸۴۴: من خیره خیره مانده زدست عنا عیان	من خیره خیره مانده به دست عنا، عنان
بیت ۸۲۷۱: بود انجاز عدلش بی تعلل	بود انجاز وعده اش بی تعلل
بیت ۸۴۲۳: سخت مطبوع و نیک منقادی	سخت مطواع و نیک منقادی

نتیجه

اگر به تحریفات و تصحیفات ارائه شده در این نوشتار (که فقط به نمونه هایی از آن اشاره شد) اغلاط مطبعی که در متن دیوان فراوان است و در غلط نامه نیز تصحیح نشده است، افزوده گردد به این نتیجه خواهیم رسید که دیوان این شاعر، کاستیهای فراوانی دارد که بسیاری از آنها با مقابله و مطابقت با نسخه های متقدم و تازه یافته برطرف می شود و بسیاری از ابیاتی که با تصحیفات، افتادگیها و اسقاطات، ابهامات و تعقیدات ضبط گردیده، تصحیح خواهد شد. بدین ترتیب ضرورت تصحیح دوباره دیوان این شاعر براساس نسخه های متعدد و متقدم تبیین می شود.

فهرست منابع

- ۱- انوری ایبوردی ، اوحدالدین . (۱۳۶۴). **دیوان** . به اهتمام مدرس رضوی . تهران : انتشارات علمی و فرهنگی .
- ۲- پادشاه، محمد . (۱۳۶۳) **آندراج** . به کوشش محمد دبیرسیاقی . چ دوم . تهران : خیام .
- ۳- خاقانی شروانی ، افضل الدین . (۱۳۶۸). **دیوان** . به کوشش ضیاءالدین سجادی . چ سوم . تهران : زوآر .
- ۴- دانش پژوه ، محمد تقی . (۱۳۴۸). **فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران** : انتشارات دانشگاه تهران .
- ۵- _____ . (۱۳۵۶). **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی** . تهران : چاپخانه مجلس .
- ۶- سجادی ، سید ضیاء الدین . (۱۳۸۲). **فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی** . چ دوم . تهران : زوآر .
- ۷- شهیدی ، سید جعفر . (۱۳۷۶). **شرح لغات و مشکلات دیوان انوری ایبوردی** . تهران : انجمن آثار و مفاخر فرهنگی .
- ۸- صفا ، ذبیح الله . (۱۳۷۳). **تاریخ ادبیات ایران** . چ سیزدهم . تهران : انتشارات فردوس .
- ۹- مایل هروی ، نجیب . (۱۳۶۹). **نقد و تصحیح متون** . مشهد : آستان قدس رضوی .
- ۱۰- _____ . (۱۳۸۰). **تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی** . تهران : انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی .
- ۱۱- منزوی ، احمد . (۱۳۴۹). **فهرست نسخ خطی فارسی** . تهران : مؤسسه فرهنگی - منطقه‌ای .
- ۱۲- نفیسی ، سعید . (۱۳۴۴). **تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی** . تهران : کتابفروشی فروغی .
- ۱۳- و طواط ، رشیدالدین . (۱۳۳۹). **دیوان** . تصحیح سعید نفیسی . تهران : کتابفروشی بارانی .

- ۱۴- — ۶۹۹ قمری . دیوان . نسخه خطی کتابخانه چستربیتی دوبلین . فیلم ۱۸۶۵
دانشگاه تهران .
- ۱۵- — ۹۹۶ قمری . دیوان . نسخه خطی ۴۸۴۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی .
خط نستعلیق هدایت قمی .
- ۱۶- — ۱۰۰۲ قمری . دیوان . نسخه موزه بریتانیا . نوشته زکی همدانی فیلم ۱۲۸۳
دانشگاه تهران .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی